

<https://doi.org/10.59849/3006-2403.2023.9.77>

UOT 82-1. 512. 162

Gülçin Ağamehdi qızı Babayeva
AMEA Nizami Gəncəvi Adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı ş., H.Cavid pr., 117

NİZAMİ ƏNƏNƏLƏRİ: FÜZULİNİN FARS DİVANINDA QƏSİDƏLƏR

Füzuli Türk dilində şeir sənətinin nadir incisi olan Divan yaratmaqla yanaşı, ərəb və fars dillərində də Divan bağlamışdır. Ərəb dilindəki Divan naqis (yarımçıq) olsa da, Fars dilindəki Divan həm mənə zənginliyi, həm də sənətkarlıq baxımından yüksək sənət abidəsi olmaqla yanaşı, həcm etibarilə də Türk Divanı ilə eyni səviyyədədir. Füzuli özü Fars Divanındakı qitələrdən birində üç dildə nəfis şeirlər yaratdığını fərqlə bildirmişdir. Şair Türk Divanına olduğu kimi, Fars Divanına da Dibaçə yazmış, burada özünün elmi görüşlərini, şeir sənətinə dair düşüncələrini, şeirə və şairlərə qarşı tələblərini, nəzəri müddəalarını - şeirin məzmun və forma əlaqələrində uyğunluğun olması, mənə sənəti ilə ləfzi sənətinin vəhdətinin vacibliyi, şairin ürəyindən gələn düşüncələrin sözlər vasitəsilə təzahürü, sözün qəlbə nazil olması və bu səbəbdən də qiymətli olması, sözün yalnız “hüsn zəncirinə” əsir olmayıb mənaya da önəm verilməsi və s. kimi mülahizələrini irəli sürmüşdür.

Şairin Fars Divanındakı qəsidələr də diqqətini cəlb edir. O, özü qəsidə janrı haqqında fikirlərini oxucuları ilə bölüşür. Bu fikirlərində də Füzuli təkə bir şair və sənətkar kimi deyil, həm də bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi çıxış edir: qəsidəni məsnəvi və qəzəllə müqayisə edir, birincinin çox uzun, ikincinin isə çox qısa olduğunu, qəsidənin isə ifratla təfrit arasında qızıl ortanı – etidalı gözlədiyini yazır. Məqalədə Füzulinin Fars Divanındakı qəsidələrinin mövzu dairəsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Füzuli, Fars Divanı, qəsidə, mövzu, sənətkarlıq

XVI əsr Türkdilli poeziyasında mənə dərinliyi və məzmun genişliyi, sənətkarlıq qüdrəti baxımından şeirin, bədii sözün ən yüksək zirvələrini fəth etmiş Məhəmməd Füzuli ana dilində yaratdığı ölməz sənət əsərləri ilə Azərbaycan-türk dilinin bütün imkanlarını əyanı şəkildə sübut etdi. Füzuli sənəti ilə, sözün əsl mənasında, türk əruzunu sabitləşmişdir. Şairin türkcə əruz vəznində şeir yazmağın çətinliyini izah edən məşhur –

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tovfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,*

- misralarına baxmayaraq o, əruz üzərində sanki sörf etmişdir (Ömər Dəmirbağ).

Tədqiqatçılar türkdilli ədəbiyyatın üç zirvə nöqtəsini göstərirlər ki, bu üç şəxsiyyətin ədəbi irsi poeziyanı öz çiyinlərində daşımış, onun əsas prinsiplərini, ideya, mövzu istiqamətlərini, üslub-ifadə rəngarəngliyini, poetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir: Yunus Emrə, Məhəmməd Füzuli və Şeyx Qalib. Məlumdur ki, yazılı şeir sənəti ərəblərdə yaransa da, farslarda inkişaf etmiş, türklərdə isə zirvəyə qalxmışdır.

Çox geniş yayılmış “şeir ruhun söz halında zühuru və onun ən zərif, şirin hala gətirilmiş şəklidir” fikri Füzuli sənətində bütün yönərlə təsdiqini tapmışdır. Məhəmməd Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığının Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixindəki yerini professor Samət Əlizadənin bir-birini tamamlayan ardıcılıqla ifadə edilmiş aşağıdakı fikirləri aydın və dəqiq göstərir: “...*hələ heç kim Şərqi üç möhtəşəm dilində (türk, fars və ərəb) divanlar bağlayaraq Füzuli kimi mükəmməl əsərlər yarada bilməmişdir; heç kimin qələmi mənsub olduğu dövrün ədəbi aləmindəki bütün əlvan forma və janrların sınağına məruz qalarkən Füzuli qələmi kimi gözəl və cilalı nümunələr yaratmamışdır; “qəlb şairi” kimi tanınan şairimiz qədər heç kim oxucu ürəyinə hakim kəsilməmişdir; ikinci elə bir şair tapmaq çətinidir ki, onun yaratdığı ədəbi məktəb qədər sirayətədicisi olsun və öz davamçılarını çıxılmaz təsir dairəsində saxlamaq iqtidarında olsun; orijinal və təkrarsız üslub sahibi olan Füzuli kimi heç kəs ədəbi yaradıcılıq qarşısında müxtəlif dövrlərin (ictimai quruluşların) və zamanların sınağından uğurla çıxma bilmək keyfiyyətini elmi-tarixi və mənəvi dəyər şərti kimi irəli sürməmiş və öz yaratdığı əsərlərlə bu şərti dolğun şəkildə doğrultmaq mümkün olduğunu sübuta yetirməmişdir: fars və ərəb dillərində də yazmaqla və bu dillərdən bəhrələnməklə yanaşı, ədəbi dilimizi tarixən heç kəs Füzuli kimi həmin dillərin hegemonluğundan xilas edə bilməmişdir; nəhayət, çox az şairə müyəssər olar ki, mənəviyyəti, qəlbi və ruhu hər misrasından görünsün və əzəli məhəbbətdən, səmimilikdən yoğrulmuş ədəbi şəxsiyyəti yaradıcılığında və üslubunda Füzulidəki qədər bütün əzəməti və aydınlığı ilə həkk olunsun!.. (Əlizadə, 2005: 11).*

Türkdilli ədəbiyyatda şeirin inkişafını əsrlər üzrə xarakterizə etsək, görərik ki, XIII əsrdə şeirimiz ərəb və fars poeziyasını təqlid edir, XIV əsrdə hələ ərəb və fars şeirinin təsiri altındadır, XV əsrdə artıq onunla atbaşı gedir, bərabər addımlayır, XVI yüzillikdə isə türkdilli poeziya inkişafının “möhtəşəm era”sına daxil olur. Və bu yüzillikdə istər siyasi-iqtisadi sahədə, istərsə də mədəniyyətin bütün qatlarında yüksəliş dövrü başlayır.

Füzulinin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Şərqi üç böyük dili - ərəb, fars və türk dilləri yanaşı işlədirdi. Füzuli Türk dilində şeir sənətinin nadir incisi olan Divan yaratmaqla yanaşı, ərəb və fars dillərində də Divan bağlamışdır. Ərəb dilindəki Divan naqis (yarımçıq) olsa da, Fars dilindəki Divan həm mənə zənginliyi, həm də sənətkarlıq baxımından yüksək sənət abidəsi olmaqla yanaşı, həcm etibarilə də Türk Divanı ilə eyni səviyyədədir. Füzuli özü Fars Divanındakı qit’ələrdən birində üç dildə nəfis şeirlər yaratdığını fərxlə bildirmişdir.

از سخن خوانی کشیدم پیش اهل روزگار
ذوقهای گونه گون در وی ز انواع نعم
نیستم شرمنده هر مهمان که آید سوی من
خواه از ترک آید و خواه از عرب خواه از عجم
هر که باشد گو بیا و هر چه باید گو بپر

(Füzuli, 1386: 299-300) نعمت باقیست این قسمت نخواهد گشت کم

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
Onda min zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm;

Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm. (Füzuli, 2005b: 425)

Şair Türk Divanında olduğu kimi, Fars Divanına da Dibaçə yazmış, burada özünün elmi görüşlərini, şeir sənətinə dair düşüncələrini, şeirə və şairlərə qarşı tələblərini, nəzəri müddəalarını - şeirin məzmun və forma əlaqələrində uyğunluğun olması, məna sənəti ilə ləfzi sənətinin vəhdətinin vacibliyi, şairin ürəyindən gələn düşüncələrin sözlər vasitəsilə təzahürü, sözün qəlbə nazil olması və bu səbəbdən də qiymətli olması, sözün yalnız “hüsn zəncirinə” əsir olmayıb mənaya da önəm verilməsi və s. kimi mülahizələrini irəli sürmüşdür.

چه طرفه نظم لطيف است اين كه استادش
نظام داده به حسن عبارت و مضمون
اسير سلسله قيد او شده همه كس

(Füzuli, 1386: 72) برونيان ز برون و درونيان ز درون

*Çox gözəl bir nəzmdir ki, vermiş ustadın əli,
Hüsn-i-məzmunu ibarətlə bu cür zinət ona.
Hüsn zəncirinə bağlanıb hər kəs olmuş əsir,
Çoxları şəklinə heyrandır, çoxu məzmununa.* (Füzuli, 2005b: 11-12)

Məhəmməd Füzulinin bədii-lirik əsərlərində yaradıcılığın əsas prinsip və şərtlərini müəyyənləşdirməsini şairin yaradıcılığını araşdırmış alimlərin əksəriyyəti qeyd etmişlər. Mirzağa Quluzadə də “Füzulinin lirikası” əsərində yazır ki, “*cəsarətlə demək olar ki, Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii yaradıcılığın nəzəri məsələləri ilə ən çox məşğul olan bir şairdir*” (Quluzadə, 1965: 247).

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan-Türk ədəbiyyatında əsasən qəzəlin mahir ustadı kimi tanınmışdır. O, qəzəl janrını şairin istedad və məharətinin üzə çıxmasında, obraz yaratmaq və sənətkarlıq qüdrətinin izharında, şairin şöhrətlənməsində əsas göstərici olduğunu yazmışdır. Füzulinin Türk Divanının dibaçəsindəki qitədən götürülmüş aşağıdakı misraları qəzəlin vəsfinə və məziyyətlərinə həsr olunmuş ən məşhur şeirdir.

Qəzəldür səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldür güli-bustani-hünər.
Gəzali-qəzəl seydi asan degil,
Qəzəl münkiri əhli-irfan degil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.

(Füzuli, 2005a: 30)

Füzulinin yüksək poetik sənətkarlıqla yazılmış qəzəlləri o qədər məşhurlaşmışdır ki, “Leyli və Məcnun” istisna olmaqla şairin digər əsərlərini kölgədə qoymuşdur. Füzuli qəzəllərinin hansının digərindən daha yaxşı yazıldığını, daha gözəl olduğunu söyləmək mümkün deyildir, çünki şairin hər bir beyti şeir sənətinin vara biləcəyi ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir vardır ki, qəsidə janrında ərəblər, məsnəvidə farslar, qəzəldə isə türklər daha çox müvəffəq olmuşlar, Türk klassik şeirində qəzəlin ən gözəl nümunləri isə Məhəmməd Füzuli qələminə məxsusdur.

Füzulinin qəsidə janrında yazdığı əsərlər içərisində Türk divanına daxil olan və məzmunca Məhəmməd Peyğəmbərin vəsfinə həsr olunduğu üçün nət sayılan “Su” qəsidəsi də çox məşhurdur. Həyatı İnançın “Su” qəsidəsinə dair söylədiyi fikir olduqca dəqiq və

qürurvericidir: “əgər biz başqa heç bir əsər yaratmasaydıq, “Su” qəsidəsini yazmış xalqıq” (İnanç Hayati).

Məhəmməd Füzuli fars dilində də qəsidələr yazmışdır. Şairin qəsidələrinin Fars Divanına daxil olması, yoxsa ayrıca “Ğəsayed” adı altında Türk və ərəb dillərindəki qəsidələrlə birlikdə müqəddimə ilə tərtib edilməsinə dair fikirlər vardır.

Akademik Həmid Araslı Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin altı cildliyinin 3-cü cildində yer almış Fars Divanının nəşrinə yazdığı “Füzulinin farsca “Divan”ı haqqında” ön sözündə qeyd edir ki, “Füzulinin farsca “Divan”ı vaxtilə çox məşhur olmuşdur. Hələ şairin müasiri Əhdi Bağdadi h. 1563-cü ildə bitirdiyi “Gülşəni-şüəra” adlı təzkirəsində Füzulinin müxtəlif dillərdə yazdığı əsərlərinin çox şöhrətləndiyini qeyd edərkən “Fars “Divan”ı” haqqında yazır ki: “Zəbani-fürsdə olan “Divan”ı pəsəndideyi-şüərayi hər mərzü bum...”. Bu qeydi sonrakı təzkirəçilər də təsdiq edir, onun fars “Divan”ından hərərətlə danışirlar. Lakin müasir tədqiqatçılar şairin fars “Divan”ı ilə fars dilindəki qəsidələrini qarışdırır, onun qəsidələrini fars “Divan”ının bir hissəsi hesab edirlər. Halbuki şairin bu vaxta qədər çap edilməmiş əlyazmaları Füzulinin fars “Divan”ının başqa, qəsidələrinin isə başqa əsər olduğunu aydınlaşdırır. Füzuli özü qəsidələrini ayrıca bir kitab şəklində tərtib edərək, ona xüsusi bir müqəddimə də yazmışdır” (Araslı, 2005a: 10). Azərbaycandakı nəşrlərdə şairin fars dilindəki qəsidələri Fars Divanına daxil edilməmiş, Azərbaycan-türk və ərəb dillərindəki qəsidələri ilə birlikdə sözü gedən altı cildliyin IV cildində şairin qəsidələrinə yazdığı dibaçə ilə nəşr edilmişdir. Qeyd edək ki, Füzulinin Fars Divanının Hasibə Mazıoğlu tərəfindən hazırlanmış Türkiyə nəşrində də (1962) qəsidələr yoxdur, çünki alim sözügedən nəşri 1552-ci ildə Bağdadda köçürülmüş və qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət Manisa nüsxəsi əsasında tərtib etmişdir.

Həmid Araslı şairin fars dilində məlum əlyazmalarının qısa təsvirini vermişdir. Bu məlumatlardan məlum olur ki, şairin Fars Divanının əlyazmalarına da qəsidələr daxil deyildir. Füzuli özü də Türk Divanının dibaçəsində “bir nigari-mişkin xətt”in məsləhəti və xahişi ilə ana dilində yazdığı və pərakəndə halda olan **qəzəllərini** (!) toplayıb Divan halına saldığını qeyd edir. Lakin təbii ki, klassik Divan tərtibi qaydalarına görə, bu şeir antologiyalarına klassik lirikanın bütün janrları, o cümlədən qəsidələr də daxil edilirdi. Bundan başqa, Məhəmməd Füzulinin Fars Divanının Doktor Hüseyn Məmmədzadə Sadiq tərəfindən hicri 1386-cı ildə hazırlanmış Təbriz nəşrinə şairin qəsidələri də daxil edilmişdir. Şairin Türk Divanını araşdıran Cem Dilçin də yazır ki, “Fuzuli Divan'larının (Türk Divanının nüsxələri nəzərdə tutulur – G.B.) bazı yazma nüshalarında kasideler yoktur. Olanların bazılarında da her kaside bulunmamaktadır” (Dilçin, 2005: 135). Təxminən eyni fikirləri, lakin Fars Divanı haqqında Hasibə Mazıoğlu da “Fuzuli'nin Farsca Divanı ilə ilgili araştırmalar” adlı məqaləsində yazmışdır (Mazıoğlu).

Məhəmməd Füzulinin qəsidələrinin Azərbaycandakı nəşrinin tərtibçisi Həmid Araslı şairin bu janrdə yazdığı əsərlərin mövzu dairəsindən bəhs edərkən onları şairin müasirlərinin eyni janrdəki əsərlərindən fərqləndirən əsas cəhətləri xüsusi vurğulayır: Füzulinin “*Şah İsmayıl Xətaiyə, Türkiyə sultanına və Bağdadın hakimlərinə ithaf etdiyi qəsidələr şaray şairlərinin qəsidələrindən əsaslı surətdə fərqlənir. Bu qəsidələrdə mənasız təriflər azdır. Burada təbiət təsviri və elmi biliklərin təbliği əsas yer tutur. Qalib gəlmiş hökmdarları şair çox zaman ədalət, mərhəmət tələbləri ilə qarşılayır, ölkənin tarixindən danışır, qədim hökmdarları idealizə edərək onları müasirlərinə qarşı qoyur. Odur ki, Füzuli qəsidələrini şairin orta əsr elmi-fəlsəfi görüşlərinin bədii ifadəsi adlandırmaq olar*” (Araslı, 2005b: 5).

Şair özü qəsidə janrı haqqında fikirlərini oxucuları ilə bölüşür. Bu fikirlərində də Füzuli təkcə bir şair və sənətkar kimi deyil, həm də bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi çıxış edir:

qəsidəni məsnəvi və qəzəllə müqayisə edir, birincinin çox uzun, ikincinin isə çox qısa olduğunu, qəsidənin isə ifratla təfrit arasında qızıl ortanı – etidalı gözlədiyini yazır:

*Məsnəvi üsulu, qəzəl sənəti
Qazanmış olsa da aləmdə şöhrət,
Lakin bir eybi var, ifratla təfrit,
Nə onda dad qoymuş, nə bunda ləzzət.
Təkcə qəsidədir hər xeyir işdə
Cilvələr saçaraq sayılır sənət.* (Füzuli, 2005c:18)

Daha sonra şair qəsidəni mübhəm ifadələr meydanı, mətn mənalar məkanı adlandırır və qəsidə zövqündən binəsib olanların varlığını ağıl yox hesab edər deyər kəskin bir qərar verir.

Füzulinin farsca qəsidələrinin mövzusu genişdir: onların içərisində sırf dini məzmunlu şeirlər, nəti-şəriflər də vardır, dövrünün tarixi hadisələri, hökmdar və hakimlərin mədhinin yer aldığı, hətta eşqin, ülvəi duyğuların tərənnümünə həsr edilmiş qəsidələr də vardır.

السلام! اي ساكن محنت سراي كربلا!
السلام! اي مستمند و مبتلاي كربلا!
السلام! اي هر بلاي كربلا را كرده صبر!

(Füzuli, 1386: 78) السلام! اي مبتلاي هر بلاي كربلا!

(Ey Kərbəlanın möhnət evinin sakini, sənə salam olsun!
Ey Kərbəla əsiri və mübtəlası, sənə salam olsun!
Ey Kərbəlanın hər bələsinə səbr edən, sənə salam olsun!
Ey Kərbəlanın hər bələsinə mübtəla olan, sənə salam olsun!)

Şairin Fars Divanındakı qəsidələr fəslə rəməl bəhrinin Failatün failatün failatün failün ölçüsündə yazılmış “Kərbəla” rədifli qəsidə ilə açılır. Füzuli burada müsibətlər və bələlərin törədildiyi Kərbəla torpağına və onun səbrli xalqının düçar edildiyi bələlərə görə üzüntüsünü qələmə almışdır. Qeyd edək ki, şairin farsca qəsidələrinin bir çoxunda məhz Kərbəla torpağı, orada baş vermiş ələmlə hadisələrin təsviri, şairin bu faciəvi olaylara ürək yanğısı öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Füzuli qəzəllərində olduğu kimi, qəsidələrində də dərddən şirinliyini daddıran şair olaraq qalır. O, dərd əhlinin dərddən əlacının Uca Rəbbin dərğahına sığınmaqda olduğunu söyləyir:

نیست اهل درد را جز درگهت دارالشفاء!

(Füzuli, 1386: 79) بیدوا دردی کز این درگه نمییابد دوا.

(Dərd əhlinə sənənin qapından başqa şəfa evi (şəfaxana, müalicəxana) yoxdur,
Dərmsiz dərd bu dərğəhdən (qapıdan) başqa yerdə dərman tapmır)

Məhəmməd Füzulinin farsca qəsidələri içərisində zəmanə adamlarından, onların vəfasızlığından, sitəmkar olmalarından şikayət motivli şeirlər də vardır:

منم ندیده ز ابنای روزگار، وفا،

(Füzuli, 1386: 80) ولی کشیده ز هر یک، هزار گونه جفا!

(Mənəm görməyən zəmanə adamlarından vəfa
Lakin çəkən hər birindən min cür cəfa)

Mir Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” əsərində şairin kədərini ictimai motivini qeyd edir: “Füzuli üçün daha xarakterik olan, bir sıra əsərlərdə açıq tərənnüm olunan **kədar**, yalnız şəxsi deyil, çox zaman ictimai, fəlsəfi məzmunlu vətəndaşlıq kədəridir ki, bunu şairin yaşadığı

mühit, quruluş və buna qarşı Füzulinin əlaqəsi ilə izah etmək lazımdır” (Mir Cəlal, 2018: 171). Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar Füzulinin kədərini “torpağı müsibətlərlə yoğrulmuş Kərbəla” ilə bağlayırlar.

مدارِ هفت‌ه‌ی دوران که نفع او ضرر است
نه گنج هفت درست، ازدهای هفت سر است
... بکش ز قید موالید سر، چو میدانی،
که سین سر چو شود نقطهدار، شین شر است
(Füzuli, 1386: 91)

Zəmanənin həftəsinə uyma kim, yetər zərəri,
Xəzinə zənn eləmə əjdəhayi-həftəsəri.
...Boyun qaçırma təbiət həvadisindən bil,
Ki, “sin” hərfinə nöqtə qoyub şəər etdi səri. (Füzuli, 2005c: 158)

Şair bu parçalarda da zəmanənin feilinə uymamağı tövsiyə edir, onun xəzinəsini – yəni insanı maddi dünyaya bağlayan maddiyyatı “yeddibaşlı əjdəha” adlandırır. Poetik obraz yaratmaqda mahir sənətkar olan Füzuli burada ərəb əlifbasındakı hərflərin şəkli xüsusiyyətlərindən istifadə edərək gözəl sənət nümunəsi yaratmışdır. Divan ədəbiyyatı araşdırmaçısı Hasan Kaya şeirdə hərf sənəti haqqında yazır: “*Divan şairleri Arap alfabesindeki harfleri pek çok şey için benzetme unsuru olarak kullanmış, harflere farklı anlamlar yüklemiş ve kökeni yüzyıllar öncesine dayanan bir sistemle harflerle sayılar arasında ilgi kurmuşlardır. Divan şairi, şiirin görünen anlamını bir de harf ve kelime oyunuyla zenginleştirerek bir sanat gösterisine dönüştürmüştür*” (Kaya, 2014: 71).

Məhəmməd Füzuli də yuxarıdakı misrada sin (س) və şin (ش) hərflərinin dəyişməsilə sözlərin (sər (baş) (سر) və şəər(شر)) mənalarının dəyişməsindən məharətlə istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, qəsidə özlüyündə (şərti olaraq) bir neçə hissəyə ayrılır. Bu hissələrin hər bir qəsidədə olması mütləq xarakter daşımasa da, qəsidənin klassik quruluşu belədir: nəсіб (və ya təşbib), girizgah, təqəzzül, mədhiyyə, fəxriyyə, dua, beytül-qəsid, tac beyt, məqtə.

Məhəmməd Füzuli qəsidələrinin nəсіб hissəsində verdiyi təbiətin, bahar lövhələrinin təsvirləri lirizmi ilə seçilir:

کشید شاهد گل را صبا ز چهره نقاب،
نقاب روی زمین گشت سبزه‌ی سیراب.
(Füzuli, 1386: 84)

(Səba gül gözəlinin üzündən niqabı götürdü
Yer üzünün niqabı sulu otlar oldu)

Bəzən isə şair qəsidəni bütövlükdə təbiətin təsvirinə həsr etmişdir. Belə qəsidələrdə adətən baharın gəlişi və onun təbiətdə doğurduğu assosiasiya poetik boyalarla tərənnüm edilir. Bu zaman Füzuli ən əlvan rənglərdən istifadə edən mahir bir rəssama bənzəyir. Şair Kərbəla müsibətini təsvir edəndə, dərd-qəmdən bəhs edəndə nə qədər tünd rənglərdən istifadə edirsə, məzmunca xoş əhval-ruhiyə aşılaman qəsidələrində müxtəlif rəng çalarlarını andıran obrazları şeirinə gətirir. Aşağıdakı misralarda şair baharın ən gözəl tablosunu yaratmışdır:

خیز ساقی! که بهار انجمن بزم آراست،
ز چمن بوی گل و ناله‌ی بلبل بر خاست.
یاسمین و سمن و یاسمن و سوسن و گل،
همه ظاهر شده در بزم چمن، جام کجاست؟
(Füzuli, 1386: 87)

(Qalx, saqi! Ki, bahar qonaqlıq məclisi qurmuşdur, Çəməndən qızılgül ətri və bülbülün naləsi yüksəlir. Yasəmin (jəsmın) və səmən, yasəmən və süsən və qızılgül, Hamısı çəməndəki məclisdə zahir olub, (bəs) cam haradadır?)

Məhəmməd Füzuli qəsidələrində elmi-fəlsəfi düşüncələrini, didaktik fikirlərini də qələmə almışdır. Füzulinin bədii yaradıcılıqda da, insan münasibətlərində də çox önəm verdiyi məqamı qəsidələrində də görürük. Surətə deyil, mənaya önəm vermək gərəkdiyini, surətə aldanmağın insan üçün nə kimi faciələrə gətirib çıxara biləcəyini şair illüstrativ lövhələrlə qələmə alır. Şair surətin ancaq mənənin təzahürü üçün lazım olduğunu diqqətə çatdırır:

دلای! تا به کی سازد از ساده لوحی،
تو را صورت از معنی خویش غافل؟
...تصور مکن عین معنیاست صورت،
صور نیست جز بر معانی دلایل.

(Füzuli, 1386: 120)

Ey könül, nə qədər sadələvhəsən,
Surətə aldanıb görmürsən mənə.
...Heç zaman surəti mənə zənn etmə,
Surət bir dəlildir ancaq mənaya. (Füzuli, 2005c: 151, 152)

Ümumiyyətlə, Füzulinin qəsidələri içərisində janrın ən geniş növü olan mədhiyyə-qəsidələr çox azdır, əksinə didaktika, tərbiyəvi-hikmətamiz motivlər mühüm yer tutur.

منه اعتمادي به عزّ اعالی!
مکن اعتباري به ذل ارادل!
بود شرط انصاف ترك فضولی،
نه لاف کمالات و بحث افاضل.

(Füzuli, 1386: 120)

Yüksəyi, alçağı əbədi bilmə,
Ki, iqbal həmişə olmuş labəqa.
Füzulluq tərkın et, mərhəmətli ol,
Laf vurub özünü çox öymə haşa! (Füzuli, 2005c: 152)

Füzuli fani dünyada heç bir məqam-mövqenin, heç bir sərvətin, hətta zənginliyin ən şərəfli olan elmin belə əbədi olmayacağını bilir və bildirirdi. Şair “Ey İnsan! Boynundan beyninə min xətt gedir, biri tutulsa, ya dəlisən, ya ölü. Nəyinə güvənirsən?” əxlaqını aşılamağa çalışır. İnsan həm fiziki baxımdan, həm də mənəvi cəhətdən yüksəliş və düşüş nöqtələri arasında məsafənin sonsuz olduğu bir varlıqdır. Bunun üçün də “özünü öyməyin” bir anlamı yoxdur. Şair burada təxəllüsünün – “füzuli” sözünün “çox danışmaq” (füzulluq etmək) mənasından istifadə edərək tevriyə sənəti yaratmış, sözün yaxın anlamını söyləyib uzaq anlamını nəzərdə tutmuşdur.

Füzulinin qəsidələrinin dua hissələri də diqqəti cəlb edir. Adətən qəsidələrin dua bölümlərində hökmdarın sağlığı, dövlətinin əbədiliyi, sərvətinin artması, tabeliyində olan ərazilərin genişlənməsi, “yeddi iqlim padşahının ona xərac verməsi” arzuları dilə gətirilir. Lakin Məhəmməd Füzulinin qəsidələri bu baxımdan da fərqlənir.

که آن بحر را کس ندیدست ساحل
کزان چراغست روشن دو محفل
بود روح را مرکب جسم حامل
زمانی مسیح زمانی مهلل

الهی ببحر عطای عمیمت
الهی بنور نبی شمع کونین
درین عرصه چندانکه بهر تردد
چنان کن نصیبم که گزدم بیادت

مکن نا امیدم ز مأمول اجل
امیدی که دارم ز فضل مفضل
لواى عطا بر سرم افکنند ظل
خلاف مسمى ز حسن خصائل
ايا خير قولی فیاشر قائل

چو این عزت عاجل آید به آخر
امیدم چنانست کآخر بر آید
سرور قبول از روانم برد غم
فضولی درین نظم گفتی سخنها
همانا که بهر تو گفتست جامی
(Füzuli, 1386: 121)

İlahi, sahilsiz dəryadır lütfün,
Bitməz, tükənməzdir səndəki səxa.
İlahi, Peyğəmbər nuri eşqinə,
Ki, ondan nur alır hər iki dünya.
Ruhim süvar olub cövlan ettikce,
Bu meydan içində beden atına.
Mənə bir qüvvət ver səni yad edim,
Söyləyim sübhanə rəbbiəl-ə`la.
Məni öz lütfündən naümid etmə,
Çatdıqca bu ağır həyatım başa.
Füzuli, bu nəzmi əcəb söylədin,
Gözəl sözlərində tapılmaz xəta.
Sanasan söyləmiş Cami şənində,
“Sözündə gözəlsən, əməldə fəna!” (Füzuli, 2005c: 154-155)

Gətirilən parçadan da gördüyümüz kimi, Füzuli Tanrıdan “nə qədər ki sağdır, həyatdadır” ona – İlahiyə ibadət etmək üçün “ruhunu daşıyan vücuduna” güc, qüvvət istəyir. Şair sonda öz şeirinə ötrə bir tərif yazır, amma elə həmin an da Caminin dili ilə öz-özünü tənbeh edərək maraqlı bədii priyom işlədir.

Məhəmməd Füzuli qəsidələrinin dua hissələrinin özünəməxsusluğunu dr. Cem Dilçin də yazır. Bu baxımdan Türkcə və Farsca qəsidələrin bənzər olduğunu qeyd edir: “*Füzulî'nin Türkçe kasidelerinin du'â bölümlerinde kullandığı söz kalıpları açısından Farsça kasideleri arasında bir benzerlik ve ortaklık bulunmaktadır. Bunlar çeviribilim yönünden bakılırsa hemen hemen birbirinin aynısıdır*” (Dilçin, 2000: 197).

Türkiyənin məşhur alimi, klassik ədəbiyyatının və fars dilinin mahir bilicisi Əli Nihat Tərən 1949-1951-ci illər arasında “Türk Dili və Ədəbiyyatı” dərgisində “Məhəmməd Füzulinin bilinməyən qəsidələri” adlı silsilə məqalələr dərc etdirir. Alim bu məqalələrində şairin Fars Divanına daxil olmayan qəsidələri beyt-beyt tərcüməsi ilə birlikdə dərc etdirmişdir. Onların içərisində diqqətimizi daha çox cəlb edən -

سپیده دم ز می لعل جوی جام بلور
خواص کوثر کاس و مزاجها کافور
(Tərən, 1951: 257)

(Səhər vaxtı ləl rəngli şərəb ilə dolu büllur qədəh ara, Kafur məcazı ilə vəsf edilən Kövsərin havasını onda bul) – beyti ilə başlayan qəsidədir.

Şair bu qəsidəsində insanın ruhən təmizlənməsi, iç dünyasının saflığı, Tanrıya və özünə qarşı, hətta ibadətində qarşı səmimiliyi təbliğ edir. İlk beytdə şərəbla Kövsərin suyunu qarşılaşdıran şair daha sonra iç aləmin səfasının, insan qəlbinin zövq mənbəyinin “üzüm danəsində (yəni şərəbda, meydə) olmadığını” söyləyir.

Füzuli bu qəsidəsində təsəvvüfi görüşlərini lirik poeziyanın dili ilə qələmə alır. Şairə görə, insanın könül dünyasını qaraldan kibirdir. Və kibir insanın bəsirət gözünü o qədər tutur ki, “qüsursuz” ibadət edən insanı belə alçalda bilir. Şair bu fikirlərini daha əyani çatdırmaq

üçün iki obraz – səmimi qəlbdən Allaha yalvaran aciz bir sərxoş və ibadətinin qürurundan gözləri qapanmış bir zahid – təqdim edir bizə və onları qarşılaşdırır:

نیازمندی مستی که از سر عجز است
به از نماز فقیهی که سر نهی بغرور (Tər lan, 1951: 257)

Aciz bir sərxoşun yalvarışı qürur ilə səcdəyə qapanan bir fəqihin namazından daha məqbuldur.

Qəsidə boyunca bir xəttin iki zidd ucu olan əksliklər qarşılaşdırılır. Şair maraqlı bənzətmələr, müqayisə və eyniləşdirmələrlə oxucu zəkasını məşğul edir:

ریاض میکده خوش روضه ایست یافته زیب
بساقیان چو غلمان و شاهدان چو حور
چه باشد از نکند میل میکده زاهد
ز روضه دوری کافر نمی نماید دور (Tər lan, 1951: 257)

Meyxanə bağçaları (cənnətləri) qılmana bənzəyən saqilər və huri kimi dilbərlərlə süslənmiş bir cənnətdir. Zahid meyxanəyə meyil etməsə, bundan nə çıxar? Kafirin cənnətdən uzaqlığı istibad edilməz (çox uzaq bir ehtimal sayılmaz).

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına daxil olan digər əsərlərində olduğu kimi, farsca qəsidələrində də insana onun missiyasını, dünyaya gəliş səbəbini anlatırdı: “Ey ağıllı olmaqdan heç bir zövq alamayıb axşam sabah bəzən məst, bəzən mahmur olan insan! Bəyənilməyən bir yolda nə yürüyüb durursan; kimsənin işinə yaramayan bir çalışma içində ömür keçirirsən. Bu yola getmə, getmə ki, savaba nail ola bilməzsən, Çalışıb durma ki, bu işin heç bir əcri yoxdur. Şərab məclisini qədəh və saz ilə süsləyə bilirsənmi? İştə o, zövqün sonu və sürurun kamalıdır”.

Bənzərsiz əsərləri, sənətkarlıq qüdrəti ilə bütün türkdilli xalqların ədəbiyyatında şeiriyyətinin izaholunmaz mükəmməlliyi ilə əlçatmaz zirvə olan Məhəmməd Füzuli dühasının söz, qələm, kağız üçlüyü ilə təzahür edən hər bir incisi kimi farsca qəsidələr də xalqımızın qiymətli maddi-mədəni sərvətlər xəzinəsinin dürri-yetimidir!

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı, Həmid. (2005a). “Füzulinin farsca “Divan”ı haqqında”. (Füzuli, Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə, III c. (Tərtib edən Həmid Araslı). (ss. 5-11). Bakı: “Şərq-Qərb”.
2. Araslı, Həmid. (2005b). “Füzulinin qəsidələri”. (Füzuli, Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə, IV c. (Tərtib edən Həmid Araslı). (ss. 4-12). Bakı: “Şərq-Qərb”.
3. Əlizadə, Səmət. (2005). Füzuli sözünün sehri. (Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə, I c. (Tərtib edən Həmid Araslı). (ss. 11-25). Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. Quluzadə, Mirzəğa. (1965). Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
5. Dilçin, Cem. (2005). Füzuli'nin Kasideleri Üzerine Kısa Notlar – I. Osmanlı Araştırmaları - XXV. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi.
6. Dilçin, Cem. (2005). Füzuli'nin kasidelerinin du`a bölümleri üzerine. Türkoloji dergisi. Cilt 13, sayı 1. (ss. 193-202). Ankara: Ankara Üniversitesi.
7. Füzuli, Məhəmməd. (2005a). Əsərləri. Altı cildə, I c. (Tərtib edən Həmid Araslı). Bakı: “Şərq-Qərb”.
8. Füzuli, Məhəmməd. (2005b). Əsərləri. Altı cildə, III c. (Tərtib edən Həmid Araslı). Bakı: “Şərq-Qərb”.
9. Füzuli, Məhəmməd. (2005c). Əsərləri. Altı cildə, IV c. (Tərtib edən Həmid Araslı). Bakı: “Şərq-Qərb”.

10. Füzuli, Məhəmməd. (1386). (ديوان اشعار فارسی مولانا حکيم ملامحمد فضولى بياتلى. مقدمه و حواشى) (دکتر حسين محمدزاده صديق. تشارات ياران تبريز 1386)
11. Kaya, Hasan. (2014). Divan Şiirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi. / Türk Dili ve Edebiyatı dergisi. Cilt XLVIII. (ss. 71-114). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
12. İnanç, Hayati. Türkiyə, Denizli. Təvəllüd tarixi: 1961. (15.10.2023-cü il tarixdə “Can verən pərvanələr” TV proqramının YouTupe arxivindəki 16-cı bölümündən götürülmüşdür.)
13. Mazioğlu, Hasibe. Fuzuli'nin Farsca Divanı İle İlgili Araştırmalar. 20.10.2023-cü il tarixində <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152622> adresdən götürülmüşdür.
14. Mir Cəlal. (2018). Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çaşioğlu.
15. Tarlan, Ali Nihat. (1951). Fuzuli'nin Bilinmeyen Farsca Kasideleri III. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Cilt: 4, Sayı: 3, (ss. 257 – 264). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

УДК 82-1. 512. 162

Г.А.Бабаева
Институт литературы НАНА имени Низами Гянджеви
Доктор философских наук, доцент

ТРАДИЦИИ НИЗАМИ КАСЫДЫ В ПЕРСИДСКОМ ДИВАНЕ ФИЗУЛИ *РЕЗЮМЕ*

Ключевые слова: Физули, персидский Диван, касыда, тема, мастерство

Помимо написания «Дивана» – редкой жемчужины поэзии на турецком языке, Физули также является автором «Дивана» на арабском и персидском языках. Хотя арабский Диван считается незавершенным, персидский диван представляет собой замечательное творение, характеризующееся глубоким символизмом и изысканным мастерством. Кроме того, по объему персидский Диван не уступает турецкому. Сам Физули с гордостью заявлял, что в одном из кыта своего персидского дивана он создал изящные стихи на трёх языках. Поэт написал предисловие к персидскому «Дивану», а также к турецкому «дивану».

Здесь он излагает свои научные взгляды, свои мысли об искусстве поэзии, свои требования к поэзии и поэтам, свои теоретические положения – системность соотношения содержания и формы стихотворения, значение единства смыслового искусства с искусством слова, отражением мыслей поэта посредством слова. Также констатируется нежное прикосновение слова к сердцу, его ценность, а также то, что слово не захвачено «цепью очарования», но важно по смыслу.

Значительное внимание также привлекают касыды, включенные в персидский «Диван», автором которого является поэт. Своими мыслями о жанре касыды он делится со своими читателями. В своих идеях Физули выступает не только как поэт и художник, но и как теоретик литературы. Он сравнивает касыду с маснави и газелью. Он пишет, что первое слишком длинно, а второе слишком коротко, и ода выжидает золотую середину между крайностью и недостаточностью. В статье исследуется объем касыд Физули в персидском Диване.

NIZAMI TRADITIONS: QASIDAS IN PERSIAN DIVAN BY FUZULI
SUMMARY

Key words: Fuzuli, Persian Divan, qasida, theme, mastership

In addition to writing Divan, a rare pearl of poetry in Turkish, Fuzuli also authored Divan in the Arabic and Persian languages. While the Arabic Divan is considered incomplete, the Persian Divan stands as a remarkable creative creation, characterized by its profound symbolism and exquisite mastership. Furthermore, the Persian Divan is on the same as the Turkish Divan in terms of volume. Fuzuli himself proudly stated that he created elegant poems in three languages in one of the qit'as in his Persian Divan. The poet wrote the Preface to the Persian Divan as well as to the Turkish Divan.

Here he presents his scientific views, his thoughts on the art of poetry, his requirements towards poetry and poets, his theoretical provisions - the consistency of the relationship between the content and form of the poem, the importance of the unity of the art of meaning with the art of words, the reflection of the thoughts of the poet through words. It is also stated gentle touch of the word to the heart, its value, and the fact that word is not captured by "the fascination chain", but is important in terms of meaning.

The qasidas included in Persian Divan, authored by the poet, also get significant attention. He shares his thoughts about the qasida genre with his readers. In his ideas, Fuzuli acts not only as a poet and artist, but also as a literary theorist. He compares the qasida with the masnavi and the ghazal. He writes that the first one is too long and the second one is too short, and the ode waits for the golden mean between extreme and deficiency. The article investigates the scope of Fuzuli's qasidas in Persian Divan.

Daxil oldu: 01.11.2023-cü il